

Instrumenten voor taalbeleid bekeken

BRIGITTE VAN HILST

De afgelopen jaren zijn diverse instrumenten ontwikkeld voor het invoeren van taalbeleid op scholen voor voortgezet onderwijs. Maar weinig mensen zullen al die instrumenten voldoende kennen om een afgewogen keuze te kunnen maken als ze taalbeleid willen implementeren. In dit artikel wordt een aantal veelgebruikte instrumenten besproken. In vrijwel alle gevallen kan ik dat doen op grond van mijn eigen ervaringen ermee. Het denken over innovatie staat niet stil. Hebben we nog wel iets aan de bestaande instrumenten? Die vraag beantwoord ik aan het eind van het artikel.

In dit artikel komen instrumenten aan de orde die bruikbaar zijn om de organisatie van taalbeleid op scholen te initiëren en het taalbeleid daarna een vaste plaats in de school te geven:

- twee instrumenten die bedoeld zijn voor het maken van een schoolanalyse en het opstellen van taalbeleidsplannen (Instrument taalbeleid voortgezet onderwijs en *De Route*);
- drie instrumenten die bij de scholing en coaching van docenten worden gebruikt (*Implementatie van taalbeleid in het voortgezet onderwijs*, *Het Koffertje* en *Taalgericht lesgeven in alle vakken*);
- twee instrumenten (*Lezen in alle vakken* en

Woorden in alle vakken) die een koppeling willen maken tussen taalbeleid op school en de invoering van leermiddelen.

Onder instrument versta ik hier een middel dat handvatten, tips, stappenplannen, scholingsmaterialen bevat die gebruikt kunnen worden voor de hele school of een grote groep docenten van verschillende vakken. Verder gaat het hier alleen over instrumenten die voor iedereen beschikbaar zijn.

Generaliserend gesproken, gaan de besproken instrumenten uit van een zelfde innovatietraject. Naar mijn ervaring is dat een traject dat door scholen die met taalbeleid bezig zijn, vaak gevolgd wordt. Ik gebruik mijn weergave daarvan om accenten die in de besproken instrumenten worden gelegd, aan te kunnen geven.

1. Bij de diverse geledingen in de school wordt getracht *bewustwording* tot stand te brengen ten aanzien van de problemen van allochtone leerlingen bij het volgen van het onderwijs van en in het Nederlands en *draagvlak* te creëren om veranderingen tot stand te brengen.
2. De problemen worden verder *verkend*. Hieronder vallen activiteiten als: het vaststellen van de stand van zaken rondom taalbeleid, het houden van oriënterende

- scholingsbijeenkomsten en het verzamelen van feitelijke gegevens.
3. Het opzetten van de organisatie in de school. Het formeren van een werkgroep en het aanstellen van een taalcoördinator vallen hieronder.
 4. Het kiezen voor bepaalde prioriteiten. Dat gebeurt in het opstellen van een taalbeleidsplan. Prioriteiten betreffen meestal (andere) instructiestrategieën, didactieken of leermiddelen voor schoolse taalvaardigheden.
 5. Het uitvoeren van de gekozen prioriteiten. Het gaat dan om het selecteren en implementeren van geschikte materialen of werkwijzen
 6. De evaluatie van de doelen en het proces van invoering.

INSTRUMENTEN VOOR EEN SCHOOLANALYSE EN HET OPSTELLEN VAN EEN TAALBELEIDSPLAN

De hierna besproken twee instrumenten richten zich vooral op bewustwording en probleemverkenning, het maken van een schoolanalyse, het stellen van prioriteiten en het opstellen van een taalbeleidsplan (stap 1, 2, 3 en 4). In beide instrumenten gaat een schoolanalyse vooraf aan het schrijven van het taalbeleidsplan. De schoolanalyse heeft als doel zicht te krijgen op de huidige en de gewenste situatie met betrekking tot het taalbeleid op school. Daarna wordt

bepaald hoe de gewenste situatie via welke stappen bereikt kan worden. Al deze gegevens worden vastgelegd in een taalbeleidsplan.

1. *Instrument taalbeleid voortgezet onderwijs*
Het *Instrument taalbeleid voortgezet onderwijs* (Roorda e.a., 1995) kan gebruikt worden voor het verzamelen van de gegevens die nodig zijn voor een taalbeleidsplan. De auteurs stellen dat het instrument op twee manieren kan worden ingezet:

- gaat een school beginnen met taalbeleid, dan heeft het instrument een ontwikkelende functie. Het biedt een overzicht van de fasen die doorlopen moeten worden;
- zijn scholen al bezig met taalbeleid, dan is het instrument curatief of remediërend. De problemen kunnen in kaart worden gebracht.

Het instrument bestaat uit drie delen die ingevuld moeten worden.

- In deel 1 een aantal feitelijke leerlinggegevens: resultaten, nationaliteit, vooropleiding.
- In deel 2 de stand van zaken voor Nederlands: als schoolvak, als instructietaal en in de steun-, hulp- en NT2-lessen.
- In deel 3 wordt de inhoud van taalbeleid beschreven: hoe is de huidige situatie en wat is de gewenste situatie? De invulling hiervan gaat aan de hand van matrixen. Hieronder een voorbeeld uit de matrix voor Nederlands als schoolvak bij het onderdeel leerstofordening.

Leerstofordening	De leerstof wordt in de regel opgedeeld in vaardigheden. Elk hoofdstuk heeft een onderdeel als lezen, schrijven etc.	De leerstof wordt geordend in taaltaken en de leerlingen leren om de taaltaken uit te voeren door middel van taalleerstrategieën.	De leerstof wordt geordend in taaltaken. De leerlingen leren om de taaltaken uit te voeren door middel van taalleerstrategieën. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de transfer van deze vaardigheden naar andere vakken dan Nederlands.
-------------------------	--	---	---

Uit: Roorda e.a., 1995 - Deel van de matrix voor Nederlands als schoolvak.

De ontwikkeling loopt van links naar rechts, waarbij rechts volgens de auteurs de situatie is waarnaar scholen met een hoog percentage allochtone leerlingen zouden moeten streven. De docenten moeten aangeven wat ze de huidige en wat ze de gewenste situatie vinden per item. Deze matrixen worden steeds door verschillende groepen van docenten ingevuld.

Zijn alle delen ingevuld en zijn de gegevens geanalyseerd, dan moet er voldoende materiaal op tafel liggen om een taalbeleidsplan te kunnen schrijven.

Er worden steeds schrijfwijzers aangereikt en er wordt aangegeven dat het ideale taalbeleidsplan bestaat uit acht hoofdstukken.

1. Wat is taalbeleid?
2. Waarom taalbeleid?
3. Huidige en gewenste situatie.
4. Prioriteiten in taalbeleid.
5. Huidige en gewenste situatie per gekozen prioriteit.
6. Activiteitenplan per prioriteit.
7. Activiteitenkalender en tijdspad, verantwoordelijkheden en faciliteiten .
8. Evaluatie.

Ook opgenomen is een draaiboek dat de externe begeleider en de coördinator taalbeleid kunnen gebruiken bij het inrichten van de bijeenkomsten van de werkgroep.

Naar mijn ervaring vergroot dit instrument de deskundigheid van de gebruikers: het geeft onder andere inzicht in de problemen van leerlingen met de taal in de klas en het schoolboek. Het invullen van de vragenlijsten en de matrixen kost echter veel tijd. Bovendien blijkt het – ondanks de schrijfwijzers – moeilijk de juiste conclusies te trekken uit de schoolanalyse. Dat komt mede doordat de matrixen in zeer algemene termen geformuleerd zijn.

Het vraagt dan ook een zeer ervaren begeleider om ervoor te zorgen dat de prioriteiten vertaald worden naar concrete maatregelen in

de klas. Welke (extra) leermiddelen zouden er ingezet moeten worden? Wat voor soort scholing hebben de docenten nodig? Hoe ziet een traject van implementatie van de gekozen leermiddelen eruit? Antwoorden op deze vragen zijn in dit instrument niet vinden.

2 De Route

Naast het analyseren van relevante stukken, het interviewen van docenten, het laten invullen van lijsten, brengt *De Route* (Cohen de Lara e.a., 1999) het observeren in de klas naar voren als middel om gegevens te verzamelen. Volgens dit instrument bestaat het taalbeleidsplan uit vier onderdelen. Naast gegevens over de school komen aan de orde:

- waarom taalbeleid?
- de huidige situatie (onderverdeeld in leerlingen, team, het onderwijs en de externe relaties);
- prioriteiten;
- activiteitenplan per prioriteit (doelen, fase-ring, organisatie, benodigde middelen en wijze van evalueren);

In het hoofdstuk 'Prioriteiten' is een aantal onderwerpen nader uitgewerkt zoals: keuze van een methode Nederlands, taalgericht vakonderwijs, aandacht voor schoolse taalvaardigheden, steunlessen, (vervolg)opvang neveninstromers.

De verschillende hoofdstukken bevatten als illustratie praktijkvoorbeelden. In het volgende voorbeeld uit *De Route* gaat het over de relatie tussen de leerlingpopulatie (44 procent is van allochtone afkomst) en hun leerprestaties.

In de Trouw enquête van 1998 scoorde onze vbo-afdeling een klein zesje, onze mavo-afdeling kreeg een onvoldoende. Voor de meeste vakken scoren onze vbo-leerlingen de laatste jaren op het landelijk gemiddelde, voor Nederlands en Duits zitten we onder dat gemiddelde, maar dat wordt gecompenseerd door goede cijfers bij

Engels en wiskunde. Elektrotechniek is al jarenlang een probleem; er worden te veel onvoldoendes gehaald. Volgens de docent kunnen de leerlingen niet overweg met het theorieboek. De mavo-leerlingen blijven vooral achter bij Nederlands en de moderne vreemde talen, maar ook bij geschiedenis scoren zij de laatste twee jaren slecht. We hebben nog niet bekeken of er verschillen zijn tussen de prestaties van onze allochtone leerlingen en onze autochtone leerlingen.

Bij het boekje hoort een diskette waarop een format van een taalbeleidsplan staat. Alle onderdelen van het taalbeleidsplan hoeven daar slechts op ingevuld te worden.

Er wordt aangeraden te werken met een externe begeleider die hulp kan bieden bij het aanreiken van vragenlijsten en een stramien voor de interviews. Het is jammer dat deze lijsten in het instrument ontbreken. Kan het Instrument taalbeleid voortgezet onderwijs daarvoor worden gebruikt? Gaat men uit van open interviews of heeft men andere vragenlijsten op het oog? Hierop wordt in de Route geen antwoord gegeven. Terwijl de vragenlijsten idealiter de kern van het probleem zouden moeten blootleggen.

INSTRUMENTEN VOOR HET SCHOLEN EN COACHEN VAN DOCENTEN

Met de hierna besproken instrumenten kan met de uitvoering van de prioriteiten gericht op schoolse taalvaardigheden gestart worden (stap 5). De instrumenten bevatten agenda's voor bijeenkomsten waarin docenten geschoold worden op het gebied van de schoolse taalvaardigheden. Tevens worden er middelen aangeleerd voor observatie en coaching. Deze instrumenten kunnen door een school gebruikt worden voor het plannen van de scholing van docenten. Een externe begeleider of een ervaren taalcoördinator kan aan de hand van deze beschrijvingen de scholingen verzorgen.

3 Implementatie van taalbeleid in het voortgezet onderwijs

De map *Implementatie van taalbeleid in het voortgezet onderwijs* (Sliepen e.a., 1997) bevat een nascholingsprogramma dat bestaat uit vijf katernen.

Het eerste katern bevat een korte inleiding over taalbeleid en de keuzes die in het programma gemaakt zijn. Observaties nemen in de nascholing een centrale plaats in.

Het tweede katern gaat over het waarom en hoe van observeren als middel bij het invoeren van taalbeleid. Er wordt ingegaan op de voorbereiding, uitvoering en individuele nabespreking. Ook worden aanwijzingen gegeven voor de verslaglegging en eventuele groepsgewijze nabespreking.

Het derde katern bevat het eerste scholingsonderdeel, en richt zich op structuur in de les. Er staat materiaal in voor twee scholingsbijeenkomsten rond dit onderwerp: een eerste oriënterende bijeenkomst, waarin structuur in de les wordt geïntroduceerd als eerste belangrijke ondersteuning voor het leerproces van (taalzwakke) leerlingen. In een 'aanbevelingenlijst' krijgen docenten aandachtspunten voor het inrichten van hun lessen. Deze lijst dient tevens als zelfreflectielijst voor de docent. Hieronder een voorbeeld van (een deel van) de aanbevelingenlijst voor het behandelen van vragen.

Voorbereiden van de vraag

- 1 De vraag hardop voorlezen
- 2 Een leerling de vraag in eigen woorden laten omschrijven
- 3 Controleren of de andere leerlingen de omschrijving begrijpen
- 4 Vragen of er moeilijke woorden in de vraag staan
- 5 Moeilijke woorden (laten) uitleggen aan de hand van tekst, omschrijving, illustratie

Uit: Sliepen e.a., 1997- *Aanbevelingenlijst voor het behandelen van vragen*.

In de tweede bijeenkomst worden ervaringen met de observaties en de uitgevoerde veranderingen, onder leiding van de nascholer, plenair besproken aan de hand van een algemeen observatieverslag. In dit algemene observatieverslag worden door de nascholer de kernpunten uit alle observaties aan de hand van de afgesproken aandachtspunten samengevat. Daarnaast wordt aandacht besteed aan klassenmanagement en instructie.

Het vierde en vijfde katern zijn vergelijkbaar ingevuld en bevatten een scholingsonderdeel over het lezen van schoolboekteksten, respectievelijk over het behandelen van vragen bij schoolboekteksten.

Implementatie van taalbeleid in het voortgezet onderwijs is zeer zorgvuldig en nauwgezet in zijn uitwerking. Bij voorstellen voor nieuwe werkwijzen worden de redenen daarvoor steeds helder aangegeven. Voor de bewustwording en het draagvlak bij docenten is dat noodzakelijk. De sheets, de formulieren voor observaties en de uitgewerkte agenda's van bijeenkomsten maken het voor nascholers een makkelijk te hanteren map.

4 Het Koffertje

Het Koffertje (Kaatee-Mell e.a., 1999) bevat een verzameling scholingsmaterialen en leermiddelen die door diverse instellingen in het land de afgelopen tien jaar voor taalbeleid zijn ontwikkeld. Op dit moment bestaat Het Koffertje, naast het inleidende katern, uit zeven katernen die ieder een ander aspect van taalbeleid betreffen. Drie katernen richten zich op schoolse taalvaardigheden.

- Leesaanpak.
- Woordaanpak.
- Vragen bij teksten.

Daarnaast zijn er drie katernen die zich richten op didactische werkwijzen die zinvol zijn in meertalige klassen omdat ze de taalverwerking kunnen bevorderen.

- Samenwerkend leren.

- VUT-model (voorbereiden, uitvoeren, terugkijken).

- Structuur in de les.

Eén katern is specifiek gewijd aan observatie en coaching van docenten.

Elk katern is opgebouwd uit de volgende paragrafen:

- waarom? (relevantie voor taalbeleid van het onderwerp van het katern, verwijzingen naar handboeken);
- deskundigheidsbevordering (handreikingen en agenda's voor trainingen);
- implementatiestappen (aandachtspunten en stappenplannen, verwijzingen naar concreet lesmateriaal);
- rol van coaching en intervisie (een checklist voor docenten);
- literatuuropgave (met achtergrondliteratuur);
- bijlagen (met opdrachten en sheets voor de trainingen).

In de katernen worden voorbeelden gegeven van programmering van de scholingsonderdelen ten behoeve van de deskundigheidsbevordering van docenten. Er zijn checklists opgenomen met aandachtspunten voor de docent bij het toepassen van nieuwe instructiestrategieën. In het katern over observatie en coaching wordt een beschrijving gegeven van een coachingstraject waarin intervisie en klassenconsultatie gecombineerd zijn. De zes stappen die in dit traject gezet moeten worden, worden beschreven en toegelicht. Besproken worden belangrijke inzichten, de taal en houding van de begeleider en mogelijke knelpunten bij het invoeren van het observatie- en coachingstraject. Tenslotte wordt kort aandacht besteed aan de verankering van observatie en coaching in de dagelijkse lespraktijk.

De implementatiestappen zijn algemeen en beknopt gehouden. Er wordt verwezen naar andere materialen die bruikbaar zijn.

In- en externe begeleiders van taalbeleid worden met *Het Koffertje* een aardig eind op weg geholpen, denk ik. Het onderdeel deskundigheidsbevordering lijkt het meest bruikbaar (zie ook Van Hilst en Meestringa, in voorbereiding). Voor het planmatig implementeren van taalbeleid is het beter andere instrumenten te gebruiken. Daar verwijzen de auteurs ook adequaat naar.

5 *Taalgericht lesgeven in alle vakken*

De kern van *Taalgericht lesgeven in alle vakken* (Van der Laan & Bakker, 2000) is een videoband met tien fragmenten van verschillende vaklessen (Frans, geschiedenis, Nederlands, informatica, wiskunde, natuur/scheikunde) waarin docenten proberen taalgericht les te geven. In de bijbehorende handleiding worden kijkopdrachten gegeven die opleiders/nascholers en trainers kunnen gebruiken. In een overzicht kan de nascholer snel zien wat er met de verschillende fragmenten te doen is. Met symbolen wordt bijvoorbeeld aangegeven of het gaat om luisteren, tekstaanpak, woordenschat, omgaan met vragen, productief taalgebruik, werken in duo's, werken in groepjes.

Rondom elk fragment is het lesmateriaal als volgt opgebouwd:

- kijkronde 1;
- kijkronde 2;
- toepassing bij het eigen lesboek of het invullen van een werkblad;
- discussie;
- afspraken voor het toepassen in de eigen les.

In de werkbladen komt vaak de volgende trits vragen terug.

- Wat is nieuw voor mij?
- Wat vind ik interessant?
- Wat ga ik uitproberen in de klas?

Ik zie dit als een goed middel om een discussie over de gebruikte instructiestrategieën op gang te brengen, doordat docenten zich kun-

nen spiegelen aan collega's. Met de vragen op de werkbladen, wordt de docent centraal gesteld. Hij/zij bepaalt zelf wat de mogelijkheden zijn. Als dan na observaties feedback gevraagd kan worden op de zelfgekozen nieuwe werkwijze, kan dit bijdragen aan een verbetering van instructiestrategieën.

INVOERINGSPROGRAMMA'S BIJ LEERMIDDELEN

Een nieuwe ontwikkeling is om bij leermiddelen die gebruikt kunnen worden om taalbeleid in de school te realiseren ook implementatiemodules te schrijven. Zulke modules geven aan welke kennis en vaardigheden de leerlingen nodig hebben, welke instructiestrategieën docenten moeten gebruiken en welke organisatie in de school nodig is om deze leermiddelen goed te implementeren. Het Project Deltaplan Taalbeleid in het voortgezet onderwijs uit Rotterdam heeft dit soort invoeringsmodules ontwikkeld, omdat de bestaande instrumenten voor schoolanalyse en taalbeleid (in I besproken) de schoolbegeleiders in dit project te weinig handvatten boden voor implementatie van onderwijs in schoolse taalvaardigheden (zie Kaatee, 1999).

6 *Lezen in alle vakken (handleiding) en Woorden in alle vakken*

De handleiding *Lezen in alle vakken* (Van Hilst, 1998), hoort bij de methode *Lezen in alle vakken* (Van der Veer e.a., 1999). *Woorden in alle vakken* (Van Bree e.a., 1999) richt zich op invoering van *Het Posterproject* (Bots, 1997) en *Woordbreker* (Hofman e.a., 1997; Kaatee e.a., 1997)

Beide invoeringsprogramma's bestaan uit twee delen. In het eerste deel staan vijf bijeenkomsten beschreven die leiden tot de invoering van het leermiddel. Via de fasen *signalering, oriëntatie, uitvoering, informatie en evaluatie* kan een werkgroep taalbeleid het *Stappenplan lezen*, *Het Posterproject* of het programma *Woordbreker* invoeren. In het tweede deel staat

informatie voor werkgroepleden en docenten ten behoeve van de invoering. Er staan bijvoorbeeld diverse organisatievormen beschreven om de programma's schoolbreed in te voeren: via de sectie Nederlands, via de studielessen of via een snelcursus door een leerjaar-team van docenten (zie ook Van Hilst, 1999).

Er zijn formulieren opgenomen om een planning te maken van de lessen; een enquête voor tussentijdse en eindevaluatie en een formulier voor de taakverdeling in de werkgroep. Algemene scholingsonderdelen zijn bedoeld om de docent bewust te maken van de behoefte van leerlingen aan expliciete training van de betreffende schoolse taalvaardigheden. Met *Lezen in alle vakken* kunnen docenten oefenen in het maken van een lesopzet bij het invulstapenplan lezen. *Woorden in alle vakken* bevat algemene aanwijzingen voor een adequate woordenschatdidactiek.

De programma's geven geen hulpmiddelen om docenten intensief te trainen in de nieuwe werkwijzen t.a.v. leesaanpak en woordaanpak. Wie dat wil, zal (aanvullend) te rade moeten gaan bij de besproken instrumenten voor observatie- en coachingstrajecten. Toch blijken de modules in een behoefte aan praktische ondersteuning te voorzien. Naar mijn mening zouden bij alle leermiddelen die nieuwe werkwijzen veronderstellen, dan wel over de grenzen van de vakgroepen heengaan (voor iedereen beschikbare) invoeringsprogramma's geschreven moeten worden.

7. Discussie

Het gemeenschappelijke innovatietraject van de besproken instrumenten is niet zonder problemen. 'De klassiek lineaire opvattingen van innoveren doen geen recht aan de rijkdom en dynamiek van de dagelijkse werkelijkheid. De ontwikkelingen gaan bovendien zo snel, dat een rationele en planmatige benade-

ring steeds minder adequaat is', schrijven Van den Berg en Vandenberghe (1999, 26). Zij pleiten voor een dynamische en interactieve benadering, waarin de docent centraal staat: 'De resultaten zijn het grootst wanneer leraren hun leerervaringen opdoen bij reële taken en problemen uit de werksituatie' (ibid., 30). Meestringa en Tordoir (1999, 26) gaan nog verder: 'Om wezenlijke veranderingen van docentgedrag tot stand te brengen, zullen docenten moeten reflecteren op hun dagelijkse werk. Instrumenten (...) kunnen daarbij ingezet worden mits de activiteiten gericht zijn op problemen die de docenten zelf ervaren en aangegeven hebben.'

Bij de meest recente instrumenten uit dit artikel is er al meer aandacht voor lespraktijk en docentgedrag. Dat maakt andere onderdelen niet waardeloos. Zonder taalbeleidsplan, een actieve taalcoördinator en werkgroep kunnen verbeteringen in de concrete dagelijkse lespraktijk vluchtig blijken. De veranderingen op school mogen niet afhankelijk zijn van toevallige personen die kunnen weggaan. Het schoolmanagement zal goed moeten luisteren naar wat docenten nodig hebben om taalbeleid in de klas te realiseren. In het spanningsveld tussen wat docenten doen en wat experts nodig achten, lijken observatie en coaching van docenten geëigende middelen om veranderingen tot stand te brengen (zie Meestringa in dit nummer). Als een school taalbeleid wil realiseren (niet alleen goed georganiseerd, maar ook zichtbaar in alle klassen), dan kan die uit de verschillende instrumenten onderdelen gebruiken.

Met dank aan Els Kok en Ed Olijkan van de afdeling Bve Advies van het Centrum Educatieve Dienstverlening te Rotterdam en D. Ebbers voor hun medewerking en hun commentaar op eerdere versies.

LITERATUUR

- Berg, R. van den, & R. Vandenbergh (1999). *Succesvol leidinggeven aan onderwijsinnovaties. Investeren in mensen*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Bots, R. (1997). *Het Posterproject*. Rotterdam: Partners Training & Innovatie.
- Bree, D. van, & Team Deltaplan Taalbeleid VO (1999). *Woorden in alle vakken. Invoeringsmodel voor Het Posterproject en Woordbreker*. Rotterdam: Partners Training & Innovatie.
- Cohen de Lara, H., Pruisen, A. van, & Stassen, P. (1999). *De Route. Een leidraad voor het schrijven van een taalbeleidsplan voor scholen voor primair en voortgezet onderwijs*. Utrecht: SAC.
- Hilst, B. van (1998). *Lezen in alle vakken. Een invoeringstraject bij het stappenplan lezen in het voortgezet onderwijs. Handleiding*. Rotterdam: Partners Training & Innovatie.
- Hilst, B. van (1999). *Lezen in alle vakken. School en Begeleiding 2*, 16-19.
- Hilst, B. van, & Meestringa, T. (in voorbereiding). *Is er een koffertje met goed gereedschap voor taalbeleid? Vernieuwing*.
- Hofman, J., Jetten, M., Laan-van Wees, E. van der, & Roorda, J. (1997). *Woordbreker. Strategielessen voor het afleiden van woordbetekenissen, v/m*. Zutphen: Thieme.
- Kaatee, M. (1999). *Grensverleggend taalbeleid. Van taalbeleid naar taalgericht vakonderwijs*. Rotterdam: Het Projectbureau.
- Kaatee-Mell, M., Laan-van Wees, E. van der, Kamp, M., & Hilst, B. van (1997). *Woordbreker. Strategielessen voor het afleiden van woordbetekenissen, h/v*. Zutphen: Thieme.
- Kaatee-Mell, M., Ebberts, D., & Pruisen, A. van (2000). *Het Koffertje*. Amsterdam: Atlas Onderwijs Adviesgroep.
- Laan, E. van der, & Bakker, M. (2000). *Taalgericht lesgeven in alle vakken*. Rotterdam: Partners Training & Innovatie.
- Meestringa, T., & Tordoir, A. (1999). *Taalbeleid in de lespraktijk. Aanbevelingen op grond van zes case-studies. Taalbeleid in de praktijk van het vo*. Utrecht: APS.
- Roorda, J., Erve, E. van der, & Kaatee-Mell, M. (1995). *Instrument taalbeleid voortgezet onderwijs. 's-Hertogenbosch: KPC*.
- Slieden, S., Bakker, A., & Pruisen, A. van (1997). *Implementatie van taalbeleid in het voortgezet onderwijs. 's-Hertogenbosch: KPC Groep*.
- Veer, E. van der, Kamp, M., & Hilst, B. van (1999). *Lezen in alle vakken, leerlingmateriaal*. Rotterdam: Partners Training & Innovatie.